

Herrijst de phoenix uit de as? Ida Gerhardt over leraarschap en onderwijs

Lezing ter gelegenheid van de alumnidag van Hogeschool Driestar-educatief op 23 maart 2011

Dr Ewald Mackay

Inleiding

Jullie zijn, als oudstudenten, inmiddels een klein jaar weg van De Driestar. Als een berg in de verte ligt deze school achter jullie. Vaak kun je van een afstandje beter zien wat de berg die je in het verleden beklom voor je heeft betekend. Hopelijk heb je er werkelijk wat aan gehad. Hopelijk heb je niet deze wereld achter je verbrand. Ik heb zelf op zolder een paar dozen staan waarin ik alles heb bewaard uit mijn eigen schooltijd wat het waard is om bewaard te blijven. De rest heb ik verbrand, op meestal rituele wijze vernietigde ik alles wat voor mij geen betekenis had door middel van vuur. Ik weet niet of jullie dat ook deden of doen maar in ieder geval gaat het vanmiddag daarover: over het verbranden van onderwijs voorzover het geen werkelijk nut heeft. Ik doe dit aan de hand van een gedicht, eigenlijk een declamatorium, van de grote Nederlandse dichteres Ida G.M. Gerhardt (1905 – 1997). Zij schreef een lang gedicht, Twee uur. De klokken antwoorden elkaar, in 1971. Daarin beschrijft zij hoe ze ergens in Zwitserland meemaakt hoe een groep leerlingen van een gymnasium op een plein tegenover de school de gehate schriften op een brandstapel gooit en verbrandt.

Zij ziet dit aan als toerist, maar tevens als dichter én als lerares. Zij was dichter van een indrukwekkend oeuvre en tevens gaf zij klassieke talen op het gymnasium in Kampen, later op de werkplaats van Kees Boeke in Bilthoven.

Ik wil steeds fragmenten voorlezen en er dan iets over zeggen vanuit het perspectief van de visie van Ida Gerhardt op onderwijs en leraarschap.

1. De verbranding

Ida Gerhardt is in Zwitserland op vakantie bij het meer van Neuchâtel. Zij ziet dan hoe goedem leerlingen bijeen zijn en hun plan beramen:

*'Ik zag bij toeval, als er toeval is,
een happening aan het meer van Neuchâtel.
Gymnasiasten zochten daar na twaalf
verpozing in hun vaste areaal:
er was, zei men mij later, niets beraamd.
Doch plotseling sloeg het uur een bladzij om.
Een donkere jongen hield zijn schreden in,
bezon zich kort en legde op de plek
waar vier arduinen palissaden staan
een stijf omsnoerde stapel schriften neer'*

Opeens voelt iedereen aan wat er moet gaan gebeuren en allen legen hun tassen en gooien hun schriften op de stapel die hoger en hoger wordt. De brand gaat erin en met ernstige gezichten kijken allen naar de oplaaierende vlammen. Ze hebben niet iets triomfantelijks, meer iets van een verbeterde moed. Ze zijn geen hooligans of straatjongeren die niets met onderwijs te maken willen hebben, zoals je vandaag in de voorsteden van Parijs meemaakt. Ze hebben uit oprechte verontwaardiging voor onderwijs zonder ziel dit gedaan.

Als uiteindelijk het vuur begint te doven, kijken ze verwaasd in de vlammen:

*'De donkere jongen wenkte – ieder zocht
uit de ordeloze stapels de eigen tas,
en groepsgewijs begaf men zich op weg:
volgens eenparig woordeloos besluit
niet naar het grijsgepleisterde gebouw
waar stellig een verbolgen rector stond,
die alreeds bij verstek was afgeschud,*

maar noordwaarts, waar de wind der vrijheid woel'.

Ida Gerhardt - toerist, dichter, lerares – ziet het aan en in de spiegel van dit gebeuren denkt zij na over het onderwijs en haar eigen leraarschap.

2. De lerares

Ida Gerhardt staat, getroffen door het gebeuren waar ze onverwacht getuige van was, en waarvan ze ogenblikkelijk weet dat het geen toeval is maar betekenis heeft, in gepeins verzonken. Ze maakt zich zorgen. Waar gaat het heen met het onderwijs. Ze maakt zich niet zoveel zorgen over de leerlingen. Ze voelt hun ernst die geen anarchie is. Ze herkent het wel van vroeger, toen ze zelf nog leerling was, aan het Erasmiaans Gymnasium in Rotterdam. Daar waren ook veel lessen verschrikkelijk: dat is van alle tijden, vrees ik. Bijna als kind nog, pakte ze, wanneer een les haar niet vermocht te boeien, een boek uit haar tas en ging dat onder de les lezen.

Maar er was ook veel onderwijs dat werkelijk vorming van de geest was. De leraar aan wie ze dan, staand bij het meer, als vanzelf denkt, is haar geliefde leermeester, de dichter Leopold. Hij gaf Grieks op het Erasmianum en Ida had het grote geluk hem te hebben voor dit vak. Leopold was bijna geheel doof, maar ondanks dat had hij een grote orde. De leerlingen voelden iets van de adelom van zijn geest, ook al was hij een kwetsbare en fragiele man. Hij was ook wars van alle bemoeienis van buitenaf met zijn onderwijs. In een brief beschrijft Ida Gerhardt hoe op een dag de rector binnen komt, hij wil wel eens weten wat voor vlees hij met Leopold in de kuip heeft:

'Midden in een les van Leopold ging de deur zachtjes open, en op rubberzolen schoof de rector, een onbetekenende en zelfingenomen man, naar binnen. Hij zette zich in de achterste bank teneinde die les bij te wonen, ten einde daaraan een judicium (een beoordeling, EM) te ontlenen. Leopold zweeg en wachtte. Hij stond zeer stil, zeer recht, zijn blik bleef op de kleine rector gevestigd. Deze deed het enige wat hij nog kon doen: hij hoestte en schuifelde weg¹.

Leopold was een dichter van ongeëvenaard talent, classicus en leraar van grote eruditie en klasse. Hij is Ida's leermeester. Ze dicht later over hem in één van haar kwatrijnen:

*'Heel Rotterdam, zijn havens en zijn kaden
bestond voor mij bij Leopolds genade'.*

Hij voelde ook het talent van zijn leerlinge Ida en hij heeft het talent gevoed. Een grote vriendschap tussen die twee is gegroeid. Leopold werd haar leermeester als dichter en classicus maar ook als leraar. Ida wilde zo lesgeven, in die gestalte. Ze wilde de traditie voortzetten, de traditie van werkelijke vorming, die van generatie op generatie teruggaat en voortgaat. Deze traditie rust op het mooiste, schoonste en meest ware wat de eeuwen hebben voortgebracht. Geen instantonderwijs maar verworteling in het erfgoed der eeuwen, laag op laag. Dat moet je je als leraar goed bewust zijn, dat je dit doorgeeft aan de nieuwe generatie: traditie betekent immers 'doorgeven'. Het is je taak dit te doen, en niet om de toegang van de jonge generatie hiertoe af te sluiten!

Ze dicht hierover, terwijl ze aan het meer staat:

*'En ik bleef achter. Laak mijn tranen niet:
wie oud geworden is in deze eeuw
draagt in zijn denken vele eeuwen mee.
Gelaagd is hij, gelijk een bergwand is,
en heeft, eenzaam, van die gelaagdheid weet.
Ik dacht aan de verrukkingen van mijn jeugd,
aan dichters die mij brood en beker zijn:
zanger der zangers die Homerus heet,
en zij, als sterren aan het firmament,
Sappho, Alcaeus, Alcman, Pindarus,
wier strofen zelve sterrestelsels zijn,*

¹ Geciteerd uit een brief aan Maria de Groot, in: Ida Gerhardt, *Courage. Brieven*, Amsterdam, 2005, 318.

*stralen in hun gestrengte samenhang;
werelden wederrechtelijk ontzegd
aan hen wie dagelijks geboden was
een blad zij op te slaan waarvan de zin
door wië gebood verduisterd was voorgoed.'*

Ida Gerhardt heeft dit hoge voorbeeld van Leopolds leraarschap zelf ook altijd nagevolgd toen ze zelf lerares werd. Ze was in Kampen lerares gedurende de jaren 1939 tot 1951 en in Bilthoven bij Kees Boeke in de jaren 1951 tot 1963, waarna ze om gezondheidsredenen met vervroegd pensioen ging. Leerlingen van haar, zoals de acteur Henk van Ulsen, herinneren zich haar als een kleine vrouw die je zeer doordringend kon aankijken. Ze was enigszins distant maar tegelijk zeer betrokken. Ze was gestreng en liefdevol. Ze was accuraat waar het de precieze vertaling van de teksten betrof én poëtisch waar 't het aanvoelen van de ziel en schoonheid van de teksten betrof. Ze eiste alles van haar leerlingen maar kreeg dat ook vanwege haar onvoorwaardelijke inzet en gawe om boeiend les te geven. Wanneer ze iets zei was dat altijd van een sterke urgentie, het was nooit obligaat of vulling van leegte. Uit haar *Sonnetten van een leraar* blijkt deze strengheid en liefde in elke regel².

Juist vanuit deze gestalte had ze begrip voor de leerlingen in Zwitserland die hun schriften verbranden. Hier klinkt haar eigen sterke wil als leerling en haar ideaal als leraar in door. Het gaat om de gestrengte vrijheid van de geest. Juist daarom maakt ze zich zorgen om de overheid en het onderwijsbeleid van haar tijd.

3. Het onderwijsbeleid

Waartegen ageert Ida Gerhardt precies? Laten we verder lezen:

*'En aan mijn land dacht ik – aan zijn bewind,
dat lafweg zijn verwoestingen voltrok,
decenniën reeds bevreesd ten dode toe
voor wat waarachtig is en uit de geest.
Een grondeloos heimwee greep mij naar het hart:
vervreemd is alles en de wereld dor.
Jeugd, afgesneden van de wortelstok,
twist met de ouderen, reeds moegetergd:
een hees geredekavel. – Eenzaam staat
wie nog bevroedt waaròm gestreden wordt
in blinde onmacht: eerbied voor elkaar,
dit simpelste, nog altijd onbereikt.
Nog onbereikt, en wenkende nochtans:
voor dèze inzet streed ik levenslang.
Maar nooit was mij de twijfel zo nabij
als in dit vreemde uur, op vreemde grond'.*

Ida Gerhardt reageert hier op de jaren '60 van de 20e eeuw. In deze tijd werd de Mammoetwet ingevoerd en het onderwijs werd pragmatischer. De oude schooltypen – mulo, hbs en gymnasium – werden vervangen door het idee van de middenschool. Waar Ida Gerhardt bang voor is, dat is de teloorgang van het werkelijke ideaal van vorming van de ziel. In haar kritiek zit niet iets elitairs, het is niet gevoed door vrees voor ondergang van alleen het gymnasium. Zij had in wezen niets elitairs, het ging haar om de ware eenvoud. Juist om die reden is zij ook naar Kees Boeke gegaan: in zijn onderwijs was aandacht voor alle kinderen en alle talenten, maar wel vanuit een diepe aandacht voor het kind als mens. Naast deze onderwijspolitiek is er het klimaat van het generatieconflict dat haar zorgen baart. De ene generatie staat tegenover de andere in deze tijd. Dit strijdt fundamenteel met elke notie van onderwijs als traditie, als gesprek tussen de generaties. Elke generatie heeft zijn eigen gestalte maar zij spreken met elkaar in eerbied daarover.

² Zie hiervoor Mieke Koenen, *Stralend in gestrengte samenhang. Ida Gerhardt en de klassieke oudheid*, Groningen, 2002, 32 – 66. Zie tevens Mieke van den Berg / Dirk Idzinga, *Trots en in zichzelf besloten. Ida Gerhardt. Afkomst en eerste deel van haar leven*, Kampen, 2005, vooral hfdst. 9; zie tevens: M.H. van der Zeyde, *De wereld van het vers. Over het werk van Ida Gerhardt*, Amsterdam, 1992, vooral hfdst. 6 over "Twee uur. De klokken antwoorden elkaar".

Ik vraag me af hoe Ida het vandaag zou doen in het onderwijs. De respectloze straatcultuur die in veel onderwijs is doorgedrongen – gevolg van het afsnijden van de wortelstok – zou het haar, denk ik, heel moeilijk maken. Tegelijk zou ze naar mijn mening ook bij deze jongens van de harde straatcultuur respect kunnen afdwingen als ze voor hen zou staan als hun lerares.

Voor de overheid met haar abjecte kenniseconomie zou ze heel weinig respect hebben, denk ik. Wie het regeerakkoord leest schrikt van wat daar in staat. Nederland moet hoger in de kenniseconomie-rating komen. We moeten naar objectief meetbare leeropbrengsten. De kennisbasis moet worden vastgesteld, rekenen en taal voorop. In het debat laatst rond de provinciale verkiezingen zei niemand iets anders, ook de christelijke partijen niet of nauwelijks. De basisscholen zijn doodsbang voor de minister en de inspecteur. Als pabo worstelen we met de vraag hoe we met dit alles moeten omgaan. Wie heeft de moed om tegen de waan van de dag in te gaan?

Ik denk dat we ons met Ida Gerhardt zorgen moeten maken over het onderwijs. Maar we treuren niet en worden niet moedeloos. Als iets Ida Gerhardt als lerares en als mens kenmerkt, en als iets ons moet kenmerken vandaag, dan is het wel moed: *courage*, zoals haar brievenboek heet!

4. *Courage!*

Al somberend bij het meer in Zwitserland, komt ineens de oude moed en het oude licht weer boven. Ze herinnert zich een oude leermeester van 2500 jaar geleden: Plato, en zijn indrukwekkende dialoog de *Theaetetus*, waarin naar de waarheid wordt gezocht. Deze tekst is een dialoog, zoals al het onderwijs van Plato dat was: een gesprek van ziel tot ziel, over al wat waar en goed en mooi is, over de verwondering voor wat groeit en bloeit. Het gaat in dit gedeelte van de les over de verwondering over het getal – iets heel anders als wat veelal wiskunde is, vandaag:

*'Toen zag mij Plato's Theaetetus aan:
sober en statig van belettering
de Griekse tekst binnen de strakke rand.
Een groene twijg, een lauer ongerept
lag overlans het blad – kronend de plaats
waar zij, een machtig denker en een knaap,
tesamen peilen wat mathesis is,
en waar hun beider adel het bestaat
elkaar tot hulp te zijn, zodat niet faalt
de opdracht steeds gesteld: de dialoog'.*

Hier gaat het om de ziel van de leraar en de leerling. Ze verstaan elkaar. Onderwijs is, om het met een boek over die grote schoolmeester W.G. van de Hulst te zeggen, zoeken naar de ziel. Hoe doe je dat vandaag? Ik denk, door dapper op je eigen plaats om te gaan met alle nieuwe dingen die op je af komen en ze zo goed mogelijk een plaats te geven, zonder je ideaal te verliezen. Heb de moed om tegen de stroom in te gaan en met de kinderen te praten over de wezenlijke dingen, van het geloof en van de wereld als schepping en sieraad Gods. Wie waagt die wint. Die kan het ook gebeuren dat ineens een gouden moment plaatsvindt in de les, zoals Ida overkwam toen ze een les gaf over het Griekse woord 'psyche', een woord dat twee betekenissen heeft, 'vlinder' en 'ziel'. Terwijl ze sprak, vloog er een vlinder het lokaal binnen, een dagpauwoog, en ademloos begrepen de kinderen waarover het ging: de ziel is als een vlinder, hij is los van ruimte en tijd, een eeuwige kern, en daarom betekent dit ene woord 'psyche' deze twee dingen tegelijk!

Terwijl Ida Gerhardt zo aan het meer staat te mijmeren steekt de wind op. Ze gaat weer weg, naar haar hotel. In de verte slaan de klokken twee uur. Ze gaat op weg, en weet één ding zeker: onderwijs zal ofwel ondergaan in roet en as – als ze zonder ziel is – ofwel uit de as herrijzen:

*'Een lichte wind stak op vanuit het meer;
de plek waar ik nog altijd zat werd kil.
Ik zocht wat ik had meegevoerd bijeen
en sloeg de damweg in die stadwaarts leidt.*

Twee uur: de klokken antwoordden elkaar.

*Die uw verkorenen hebt aangeraakt,
hun voorhoofd hebt getekend met uw licht,
gij weet wat mij te weten is ontzegt:
of wat ontsprong aan hun verwondering
en stralend de millennia doorscheen,
naamloos zal onder gaan in roet en as,
of morgenlijk, als gij de hand opheft,
vervaarlijk zal herrijzen naar het licht'.*

Conclusie

We hebben het gedicht van Ida Gerhardt gelezen als bron voor haar denken over leraarschap en onderwijs. Lees het als spiegel voor jezelf in jouw weg als onderwijzer. Misschien geeft het je moed en kracht om verder te gaan. Misschien vind je het overdreven en somber – ik merk het wel in de gedachtewisseling zometeen!

Voor mij is zij in ieder geval zeer belangrijk geweest en nog altijd is zij dat. Ik heb ook op school me vaak verveeld, ik zat in Rotterdam op de Guido, waar boeiende maar ook minder boeiende lessen waren. Op een dag ontdekte ik daar de poëzie van Ida Gerhardt en dat was 'liefde op het eerste gezicht'. Als ik ooit door de minister van onderwijs naar een eiland word verbannen in de Stille Zuidzee, en ik mag één dichter meenemen, dan is dat Ida Gerhardt. Voor mij bestond heel Rotterdam Lombardijen bij Ida Gerhardts genade en mede door haar ben ik zelf leraar geworden. Ik ben met haar somber over het onderwijs en zijn beleidsmakers maar hoopvol over de kinderen of leerlingen of studenten, die onder een laag puin soms, toch nog altijd verlangen naar kennis en wijsheid, naar verwondering. Ik wens je deze gestalte toe, in jouw werk, tussen droom en daad: en zeg daarbij:

Courage!